

Chloupek, Jan

Aspekty dialektu a jeho struktura

In: Chloupek, Jan. *Aspekty dialektu*. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1971, pp. 22-29

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120563>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

1. Hranice mezi dialektem a jazykem nejsou, jak známo, zřetelné. (a) Vymezí-li někdo tyto pojmy různou mírou kulturní prestiže, neříká zatím nic o struktuře dialektu, resp. jazyka. (b) Za reprezentanta jazyka bývá pokládán spisovný jazyk: ten funguje jako mluvený, nebo psaný, zato dialekt bývá dnes toliko mluvený. Ani tento fakt nemusí vždy kvalitativně vymežit dialekt proti (spisovnému) jazyku. (c) Tradičně pak je dialekt charakterizován jako řeč (venkovského) lidu; takové pojetí vyplývá ze starší vlastivědné orientace dialektologie a vadí mu především jak samo mlhavé pojetí „lidu“, ostatně dnes v naší současnosti v žádném případě neobhajitelné, tak i míšení kritérií lingvistických s etnografickými, sociologickými ap. — Jestliže přesto o vhodnosti pojmu „dialekt“ není sporu a jestliže mu přesto v lingvistické praxi (např. při výzkumu běžné mluveného jazyka v terénu) rozumíme v podstatě přece jen jednotně, je tomu tak právě proto, že dialekt je v pravdě komplexní kategorií lingvistickou, sociologickou a historickou, která má svůj dvojitý aspekt (ryze) lingvistický (strukturní a promluvový), sociolingvistický, historicko-lingvistický, popřípadě ještě i jiné aspekty méně důležité. Rozdílné názory na dialekt vyplývají pak z teoretického zdůrazňování a z metodické preference toho nebo onoho aspektu a z potlačení aspektu jiného (jiných). V lingvistické teorii je ovšem užitečné různé tyto aspekty rozlišovat, neboť jen tak se lze pokusit o objasnění pojmu „nářeční struktura“.

A. (Ryze) lingvistický aspekt dialektu je dán především uznáním dialektu za svébytnou jazykovou strukturu.⁹ Potom je zapotřebí omezit se při její charakteristice, rozumíme-li strukturou dialektu prostě jeho mluvnickou stavbu, na tradiční dialekt. Práce v terénu, která bez výběru a hodnocení zachycuje všechny tvary i slova, má zajisté jiný účel než připravit materiál pro objasnění pojmu nářeční

⁹ Jestliže se do monografie o „jednom nářečí“ pojmu i údaje o „sousedních nářečích“, nebo je-li popisován na větší oblasti jen „základní systém“ a pro „detaily“ — totiž různé podoby některých jevů — připouští se územní diferenciaci, objevují se v práci izoglosy; jevy za nimi nebo diferenciaci uvnitř zkoumané oblasti jsou vzhledem k „základnímu“ systému považovány buď za diferencní odchylky, nebo za varianty na okraji tohoto systému. Takový přístup je východiskem z nouze. Obvykle se neřeší, jaké varianty jsou slučitelné s pojetím dialektu jako struktury, ani se nevysvětluje, proč právě zde nebo onde jedna nářeční struktura končí a druhá začíná. — Skutečnost, že jazykový průměr lokality není jednotitou strukturou, zdůrazňuje P. L. Garvin ve zprávě o sborníku *Adolfu Kellnerovi*, *Word* 11, 1955, s. 626n. Význam studia nářečních struktur pro analýzy jazyka spisovného podtrhuje J. Vachek v knize *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*, Academia, Praha 1968. Na s. 119 praví: „... právě situace v jazyce obecném (a v nářečích ...) bývá velmi poučná při zjišťování tzv. nejasných bodů ve struktuře jim odpovídajícího jazyka spisovného. Ukázali jsme si už dříve, že poměrně velmi stroze normalizovaný jazyk spisovný zhušta právě pro tuto strohou normalizovanost klade odpor terapeutickým změnám, jež by mu umožnily zbavit se takových nejasných bodů a obnovit porušenou systémovou rovnováhu. Naproti tomu lidová nářečí, nepodrobená takové strohé normalizaci, odstraňují si obdobně nejasné body svých struktur poměrně snadno, a toto nářeční řešení daných strukturních „kazů“ si pak leckdy proráží cestu i do jazyka spisovného.“ — K vyváženosti nářečních systémů a naproti tomu asymetrii spisovné češtiny viz názorně A. Lamprecht, *Vývoj fonologického systému českého jazyka*, Brno 1966, zejm. na s. 80 až 81.

struktura, vyžadujícího synchronní závislost (vázanost) složek. Nebojme se přiznat, že takové hodnocení materiálu z výzkumu není snadné. Jsou dvě hlavní příležitosti k hlubšímu zamýšlení:

a) Koexistence dvou podob jednoho mluvnického jevu v jedné lokalitě. Jedna z nich může být výpůjčkou ze spisovného jazyka, patří sice k vyjadřovacím prostředkům mluvčího, nestává se však proto prvkem dialektu. Nebo vznikla jedna z podob při vývoji k interdialektu. Je ještě třetí možnost? Stěží lze předpokládat, že by se v dnešním dialektu udržovaly poměrně natrvalo dvě podoby ze starších vývojových etap; to je možné jen v syntaktické stavbě, kde vedle jevu novějšího, většinou získávajícího půdu, koexistuje ještě po jistou dobu i podoba starší, aniž je novější podobou (popříp. novějším jevem) vytlačována z úzu (Havránek); není třeba označovat starší podobu za rezistentní, neboť tu chybí tlak systému. Z praxe jsou popravdě řečeno známy — i mimo syntax — případy paralelní existence dvou podob, aniž můžeme určit (a sotva kdy tak v některých případech budeme moci učinit), která je nová a která stará, která je tradiční a která interdialektická. To je podle našeho názoru zaviněno pouze (namnoze neodstranitelnou) nedostatečností materiálu z průzkumu: v rozpacích jsme pak nuceni konstatovat, že lze v dialektu říci to nebo ono, mluvit tak nebo onak. Nelze však teoreticky obhajovat to, že by jazyková struktura mající jednotlou touhou normu (Horálek, Trost) a fungující bez potřeby stylistického rozrztavní trpěla luxus variabilních dublet.¹⁰

Struktura dialektu je tuhá právě pro těsnou vázanost složek různých mluvnických plánů. Např. v oblasti mezi Gottwaldovem a Vizovicemi se výskyt palatalizovaných retnic (mezi nimi *m'*), a tedy neexistence souhláskové kombinace *mň* obráží v deklinaci zájmena *já* podobami dat. *mi*, akuz. lok. dat. s předl. *mne*; v sousedních dialektech rovněž s palatalitovanými retnicemi je strukturální řešení jiné: dat. *ňe*, akuz. *ňa* (lokál má členění s posunutým morfematickým švem: *om ňe*). (Tyto podoby se ve vzdálenějších dialektech, např. na Uherskobrodsku, objevují ještě jako prvky méně pečlivé výslovnosti vedle podob *mňe*, *mňa* ve výslovnosti pomalejší.) V každé z těchto oblastí jsou poměry jiné, v každé z nich je v tomto případě jinak realizována vazba mezi plánem fonologickým a morfologickým.

b) Koexistence dvou podob jednoho mluvnického jevu ve dvou lokalitách. Jen z důvodů pracovní úspornosti je oprávněné mluvit o dvou variantách jednoho jevu, o tom, že vzhledem „k jinak stejné“ struktuře lze „ještě“ mluvit o jednom dialektu. S J. Hammem se domnívám, že „každý dialekt — i ten nejmenší subdialekt má svůj vlastní systém“.¹¹ Proti jinému pojetí jasně svědčí to, že nikdy nevíme přesně to, kolik dalších shod nebo neshod existuje v sousedních dialektech kromě jevu exploraátorem uznávaného za variabilní a vybraného ostatně jen náhodou z mnoha jevů dalších. Mimo to by příliš rozhodovalo to, jaký mluvnický plán povýšíme na kritérium. Nelze např. pochybovat o závažnosti fonologických jevů pro charakteristiku dialektu: jsou přece nejmarkantnější. Avšak z jiného důvodu jsou myslím stejně důležité jevy fonetické: nářeční jevy spojené s artikulační bází udržují se nejhroužev-

¹⁰ V syntaxi je situace vskutku složitější, srov. M. Jelínek, *Skladebná synonymika*, sb. O vědeckém poznání soudobých jazyků, Praha 1958, s. 253n.; V. Michálková, *Některé konkurující syntaktické prostředky v nářečtí*, Sbor. fil. fak. Brno A 12, 1964, s. 147n.

¹¹ Srov. sb. *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*, Cambridge, Mass., 1962, Mouton & Co., London — the Hague—Paris 1964 (edited by Horace G. Lunt), s. 124. Podobně též E. Pulgram, *Structural Comparison, Diasystems and Dialectology*, Linguistics, An International Review, the Hague, Mouton & Co, č. 4, s. 66: „All the same idiolects form a dialect“ (podtrženo námi).

natějí a přetrvávají nejednou i v projevech mluvčích usilujících o vyjadřování spisovné. Nebo kolik při rozboru váží jednotlivé mluvnické kvality jevů a „kolikrát“ platí? Je např. možno považovat výše uvedené podoby zájmena *mi*, *mne* za další (tentokrát morfologický) znak diferenciacie proti podobám sousedních nářečí ještě vedle existence palatalizovaných retnic (jako jevu fonetického), přestože jsou tyto podoby jen důsledkem poměrů fonetických? Rovněž např. nepřehlasované podoby hodnotíme dvakrát, v hláskosloví i tvarosloví. Některé podoby považujeme mylně za shody (srov. výklad o podobě v *Bojkovicích*, s. 12), některé shody zdůrazňujeme neprávem (např. v syntaxi, jsou-li dány mluveným rázem projevu), některé podceňujeme (např. odlišná podoba pl. proti sg. u typu *rozumí* × *rozumějí*, *rozumijou*, *rozumijú*, *rozumjá* ... ve srovnání se spisovným povědomím normy *rozumí* — *rozumí*).¹² Pokus o strukturální definici dialektu (na rozdíl od definice funkční, viz dále) vyznívá asi takto: Dialekt (jako dnes přežitkový jazykový útvar) je jazyková struktura bez potřeby vnitřní variability (takové, jaká je vlastní spisovnému jazyku); vzniká-li přesto v jeho struktuře zdánlivá variabilita, a neběží-li přitom o přejetí ze spisovného jazyka, a koexistují-li přesto vedle jevů nových i jevy starší, vzniká tím interdialekt nebo v minulosti vznikal, aniž se třeba kdy plně zformoval. Vznik interdialektu je krokem k zániku dialektu.

B. Teprve soustavné studium nářeční syntaxe vyvolalo nutnost analyzovat dialekt ještě z jiného lingvistického hlediska. Hledat totiž to, co má společného s jinými mluvenými útvary národního jazyka, u nás s obecnou češtinou a s interdialektu vřbec, nebo se souborem výrazových prostředků příslušícím hovorovému stylu spisovného jazyka (Hausenblas). Tímto společným rysem je způsob realizace jazykové komunikace, totiž mluvenost (proti vyjadřování psanému). Ta se projevuje jak ve zvukovém ztvárnění komunikace — systém fonémů a systém grafémů ve spisovném jazyce je, jak známo, rozdílný, i když jsou v jisté korespondenci, — tak i v rovině promluvy (parole). Mluvenost znamená (způsobuje) jisté uspořádání jazykových jevů, a tak se projevuje — jako „příčina“ — i v rovině systémové. Rozborem mluvených promluv dojdeme k pojmu mluveného jazyka, který je — vedle jazyka psaného — jednou ze dvou forem jazyka fungujícího jako komunikační nástroj. Strukturální náplň této mluvené funkční formy může být mimo jiné i dialekt. A dále: Protiklad jednoho uspořádání (v jazyce psaném) a druhého způsobu uspořádání (v jazyce mluveném) má nutně i své důsledky v rovině stylistické. Obojí způsob uspořádání se stává formou stylistickou, která může být — teoreticky pojato — naplněna jazykovým materiálem spisovným nebo nespisovným. Víme však dobře, že v dialektu tento protiklad není: nářeční promluvy jsou výhradně nebo téměř výhradně mluvené (nářečí nemá ani svůj grafický systém), mluvenost není prvkem stylovým, a to vše na rozdíl od jazyka spisovného, kde mluvenost stojí v protikladu, i stylistickém, k psanosti.

Pokud jde o nářeční promluvy, jsou z hlediska souvislosti s mimojazykovou situací dvojího druhu: jedny jsou součástí situace, vstupují do ní, reagují na ni a počítají s ní (např. při výměně názorů dvou mluvčích); druhé vytvářejí novou situaci, mluvcím posluchači sdělovanou (např. při vypravování) — ty jsou se zřením k plnosti vztahů skutečnostních, o kterých vypovídají, vždycky neúplné; např. vyprávěč mluví jen o těch skutečnostních vztazích, které jsou pro jeho vyprávěčský záměr důležité. U tohoto druhého typu nářečních promluv se vyskytují častěji inherentní závislosti a jazykově uzavřené a důsledněji organizované formy.

¹² Srov. už J. Chloupek—A. Lamprecht—A. Vašek, *Český národní jazyk a některé jeho vývojové perspektivy*, SaS 23, 1962, s. 262.

Posuzujeme-li nářeční jevy podle tohoto aspektu, zamýšlíme se především nad tím, jak se rysy mluvených promluv projevují jako faktory působící na strukturu dialektu (na prvním místě na jeho syntaktickou stavbu) kvalitativně nebo kvantitativně — změnami ve frekvenci jevů (srov. dále výklady o známé převaze parataxe v nářečním vyjadřování). Některé rysy působí v syntaktické struktuře souhlasně (např. kontextová vázanost umožňuje a rychle se vyvíjející aktuálnost situace podporuje tendence po eliptickém vyjadřování), jiné protikladně (např. situační vázanost dovoluje úspornost vyjadřování, mluvenost zase „snadným“ charakterem komunikace podporuje nadměrnost a pleonastičnost vyjadřování). Nestačí tedy v praxi vždy ten nebo onen promluvový faktor od sebe přísně odlišit, nýbrž je třeba mít je též všechny na zřeteli jako celek. (O promluvoovém aspektu dialektu pojednává podrobně příští kapitola.)

C. Odpověď na otázku, jaký je vztah dialektu k jazykovému průměru lokality, přísluší v plné šíři až aspektu sociolingvistickému, zato otázka jazykové struktury ustupuje potom do pozadí. Stejný systém může sloužit dorozumívací funkci vyšší nebo nižší:

dialekt — interdialekt
interdialekt — spisovný jazyk (v oblastní variantě)¹³

Nikoli strukturně, ale sociolingvisticky je motivována teze o tzv. omezené funkční platnosti dialektů, připomínaná v běžných definicích dialektu; funkční omezenost dialektu je dána převážně mluveným charakterem dialektu, a tedy nedostatkem kulturní tradice, jež je bez písma pro moderní dobu nepředstavitelná. Svým mluvčím dialektu svou úkonností pro běžný denní styk plně dostačuje.

Moderní společenský vývoj má za následek rozrušování struktury dialektu novými prvky a posléze její nahrazování nestabilními nespisovnými komplety, které si ponechávají více či méně prvků původního dialektu. Tento vývoj nenastává tehdy, jestliže neexistuje prestižní jazykový útvar (to není případ situace české), nejsou-li si ho mluvčí vědomi (např. pro nízký stav jazykové kultury), nechťjí-li ho záměrně uznávat (např. z důvodu lpění na tradici) nebo jestliže jej neovládají; zpomalené probíhá tehdy, nastávají-li uvedené okolnosti v neplné míře.¹⁴ To všechno je společenská problematika par excellence a dialektologie zabývající se vztahy mezi územní rozprostraněností jazyka a faktory sociálními má málo společného s někdejší nostalgickou popularizující vlastivědnou naukou.

O odumírání nářečí pojednává zvláštní kapitola. Zde jen krátkou poznámku o vlivu spisovného jazyka na dialekt. Kulturní tlak spisovného jazyka se projevuje v obecnosti, totiž v celkovém nivelizujícím procesu příznačném pro současný vývoj dialektu a postulovaném požadavky na vyšší funkčnost dorozumívacích prostředků. Právě existence spisovného jazyka je stimulem pro vývoj dialektu, vývoj, který by jinak byl paradoxní u jazykového útvaru přežitkového. Konkrétně se působení spisovného jazyka prozrazuje jen v tendenci konzervující nářeční podoby shodné se spisovnými, v našich podmínkách v tendenci namířené proti expanzivním progresivním vlivům obecné češtiny; zato o přímém vlivu spisovného jazyka na dialekt svědčí jen ojedinělé případy (zejména z pomezích oblastí, kde se prolínají vlivy dvou

¹³ Podobné schéma české jazykové situace podal už v r. 1934 B. Havránek v Čs. vlastivědě III, *Nářečí česká*, s. 87.

¹⁴ Srov. Strangovu poznámku na Devátém mezinárodním lingvistickém kongresu; zprávu o kongresu a kongresovém sborníku viz ve Sbor. fil. fak. Brno A 13, 1965, s. 202n.

národních kultur). Pro míru uplatnění přímého vlivu spisovného jazyka na dialekt platí teze strukturální lingvistiky, že „jazykový systém neakceptuje takové vnější zásahy, které by byly v rozporu s jeho strukturálními potřebami“.¹⁵ Ani tu potom ve vztahu mezi dialektem a spisovným jazykem nedochází při pronikání jevů k organickému splývání strukturálních prvků, k vyrovnávání struktur a vytváření struktur nové kvality. Výklady o takovém „krátkém spojení“ mezi dialektem a spisovným jazykem situaci nenáležitě zjednodušují. Obvykle by v takových případech bylo přiměřenější mluvit o „porušeném nářečí“, nikoli o interdialektickém vývoji. Rovněž výklady o „vzájemném ovlivňování“ mezi spisovným jazykem a dialektem jsou pro současnost při vši obecnosti pochybené, neboť kromě přejetí ojedinelých lexikálií je sotva znám konkrétní doklad vlivu dialektu na spisovný jazyk v nové době.

Vztah mluvčích k spisovnému jazyku, chtějí-li jím mluvit, je v zásadě, jak už bylo naznačeno výše, jiný než vztah k interdialektu, k jehož užívání je přivedl živelný vývoj dialektu a po němž sahají bez zvláštního uvědomění. K spisovnému jazyku mají mluvčí vědomý poměr: ovšem úroveň jejich vyjadřování stoupá a klesá podle jejich vědomostí a podle obecné úrovně jazykové kultury i podle různých společenských okolností. Tyto různé omezující činitele zasunují poněkud do pozadí otázku, zda se kde mluví spisovným jazykem, popř. i kdo jím mluví a kdy se jím mluví, a vytyčují objektivnímu průzkumu otázku, jakých kvalit je spisovný jazyk, kterého se na určité oblasti v hovoru užívá. Výsledkem takového výzkumu by pak bylo postižení oblastní varianty spisovného jazyka.

Definici dialektu z tohoto hlediska bylo by třeba formulovat takto: z jazykových útvarů národního jazyka koexistujících v určité lokalitě má dialekt nejnižší úkonost, zatímco interdialekt může být jak nižším, tak vyšším členem funkční dvojice.¹⁶

D. V pojetí dialektu jako jazykového útvaru národního jazyka se obrátí aspekt historickolingvistický, možno též říci diachronický (v širším slova smyslu).¹⁷ Jednotlivé teritoriální útvary národního jazyka musí si být strukturálně blízké aspoň tak, že na sebe mohou navzájem působit a mohou být též nositeli společných vývojových tendencí. Pojem „dialekt“ („čeho?“) předpokládá dialekticky vztah k národnímu jazyku — to není v rozporu s tezí o strukturální invariabilitě dialektu — jak o ní byla a ještě bude řeč — a jako jeho součást může být nazírán historicky

¹⁵ Viz J. Vachek, *K otázce vlivu vnějších činitelů na vývoj jazykového systému*, Slavica Pragensia IV, viz na s. 45, Praha 1965. — Jestliže se např. na střední Moravě rozrušují různorodé systémy krátkých samohlásek ve prospěch nového systému nivelizovaného, obecného, připisujeme tento vývoj spíše na vrub totální krize úzce vymezených lokálních systémů než přímému působení spisovné češtiny. Názory badatelů se tu různí.

¹⁶ Podle toho stojí česká dialektologie před čtyřmi úkoly; jsou to: 1. Výzkum obecné češtiny jako jazykového útvaru přerůstajícího funkci oblastního interdialektu. 2. Výzkum interdialektické hierarchie, zvláště v oblastech zachovávajících zároveň i dialekt. 3. Výzkum mluvy v pohraničí znovu dosíleném. 4. Výzkum mluvy v městských lokalitách. Všechny tyto úkoly — kromě základního výzkumu dialektů — jsou ve stadiu ujasňování programu a prvních důležitých rozborů. Proti výzkumu dialektu je tu jedna důležitá odchylka: explorátor se nemůže hned po první orientaci opřít o relativně stabilní strukturu; zatímco se při výzkumu dialektu vyhledává především jazykové nekonzervativnější vrstva obyvatel lokality, ocitá se badatel při výzkumu interdialektu v situaci značně nepřehledné. Srov. např. postuláty vyplývající z diskuse o češtině, SaS 22, 23, 24, 1961—1963, nebo J. Bělič, *Ke zkoumání městské mluvy*, Slavica Pragensia IV, Praha 1963, s. 569n.

¹⁷ Přeceňování historickolingvistického aspektu vede k závěru: „... dialektologie je část dějin jazyka, a přísně vzato, neměla by existovat žádná synchronická dialektologie.“ Srov. D. L. Canfield, *The Diachronic Dimension of „Synchronic“ Hispanic Dialectology*, Linguistics č. 7, 1964, s. 5.

a definován jako relativně stabilizovaná teritoriální obměna národního jazyka (proti interdialektům jako nestabilizovaným teritoriálním obměnám a proti spisovnému jazyku jako útvaru v principu teritoriálně nediferencovanému; není třeba rozvádět, že jen relativní stabilizovanost je příznačná pro strukturu každého jazykového útvaru v živém úzu; termín „obměna“ vhodně odvádí od pojetí dialektu jako hotových oblastních celků s pevnými hranicemi — takto totiž dialekty existují jen v lingvistické abstrakci). Zde je vlastní oblast tzv. jazykového zeměpisu. Přitom jednotlivé dialekty národního jazyka mají podstatnou část jevů („inventář“) společnou, což však nevylučuje, že takové zdánlivě shodné jevy nestojí v jiných souvislostech. Naopak zase různé jevy mohou plnit v různých strukturách stejnou funkci.¹⁸

Rovněž je velmi užitečné objasnit, co dialektem, především se zřetelem k chronologii, vůbec rozumíme. Zastavíme-li se např. u asimilačního typu *až náz uvídel* proti *aš nás uvídel*, můžeme bez velké smělosti mluvit o jevu středoslovanském (proti stavu na okrajích) — ani to ovšem není diferenční jev nejstarší, neboť souvisí se zánikem jerů. Jak se naše izoglosa může stát spolehlivým podkladem pro závěry o situaci češtiny v středomoravském prostoru, je-li jedním z jevů přerůstajících obzor dialektů národního jazyka? Při hodnocení historickém má zcela jiné místo než při popisu současného stavu dialektu. Později proběhla československá změna *g > h*. Ještě později započal důležitý vývoj dlouhých samohlásek *a* na okrajích oblastí skončil se patrně až v 17. stol. Daleko před tím vším se konstituovaly charakteristické typy *kráva, vrata, břeh* (proti pol. *krowa, wrota, brzeg*) a ještě starších dob se týkají některé předpoklady archeologů, etnografů, folkloristů a historiků. Avšak v jazykovědě se mluví o nářečních rozdílech, o dialektech od dob Velké Moravy až po dnešní dobu a jako argumenty sloužívají data z doby geneze, rozvoje i zániku jazykového útvaru, ze všech časových rovin. Podobně má několikery význam i termín archaismus: (1) jazykový jev přetrvávající dobu dřívějšího jazykového společenstva (praslovanského, jihoslovanského atp.), (2) nářeční jev odrážející starší stav vývoje národního jazyka (nářeční archaická × nářeční strukturálně progresivní), (3) nářeční jev dnes ustupující.¹⁹

V naší dialektologii se velmi často pracuje s pojmem přechodovost nářečí. Vyplývá z nepopíratelné existence vývojových jader, archaických okrajů a zase dalších vývojových jader. Evoluci češtiny v prostorové projekci podařilo se dokonale postih-

¹⁸ Srov. G. Francescato, *Dialect Borders and Linguistic Systems*, sbor. cit. v pozn. 11, s. 109n. Tam viz též o pojmu „diasystém“.

¹⁹ Viz J. Balhar, *K archaismům v nářeční syntaxi*, Otázky slovanské syntaxe, Praha 1962, s. 380—382. — Srov. z tohoto hlediska dosti diskutovanou otázku tzv. moravskoslovenských nářečí. S D. Šlosarem se domnívám, že archaický pás československých dialektů zahrnuje jak jihovýchodní Moravu, tak i jihozápadní Slovensko; jižně od skupiny nářečí kopaničářských (podmíněných pozdní kolonizací) ubývá už jen na moravskou stranu a vine se západně od hranice našich národních republik k severu. Proti označení jen té části pásu, která probíhá na Moravě, za nářečí moravskoslovenská, namítám jednak to, že první část složeného termínu je v tomto smyslu významově nezřetelná (vlastně „slovenské dialekty“ na Moravě), jednak to, že takto by bylo třeba označovat potom i české slezské dialekty, neboť ty se od dialektů na jihu liší celkově jen jevy parajazykovými, suprasegmentálními. S termínem moravskoslovenská nářečí by se dalo souhlasit tehdy, kdyby se týkal celého archaického pásu. Je ovšem otázka, zda takový shrnující termín pro pomezí dvou národních jazyků potřebujeme, ostatně dnes už zde přece jenom běží o dvě odlišná nářeční pásma. Ani to nelze opomíjet, že tzv. moravskoslovenská nářečí jsou po některých stránkách archaičtější než slovenská. Připomeňme tu jen zachování palatalizovaných retnic, zachování dvojho *i*, zachování archaické odporovací spojky *než* aj. Je užitečné dodávat něco k charakteristice tzv. moravskoslovenských dialektů jako archaických okrajových českých nářečí? — K tomu srov. A. Vašek, *Jazykové vlivy karpatské salašnické kolonizace na Moravě*, Praha 1967, nebo J. Skulina, *Severní pomezí moravskoslovenských nářečí*, Praha 1964 (na s. 11).

nout B. Havránkovi, autorovi základní práce o českých nářečích (viz pozn. 13). Že je Morava přechodovým územím mezi Čechami a Slovenskem, východní Morava mezi ostatní Moravou a Slovenskem a např. Vizovicko mezi Gottwaldovskem a Valašskoklobouckem, jeví se (při kompaktním osídlení) nabíledni; jen tak obecně lze přechodovost předpokládat u tří dialektů. Avšak spíše je třeba ukázat v duchu Havránkovy koncepce, v čem přechodovost spočívá. Místo toho potvrzujeme průběh izoglos, podáváme návrhy na klasifikaci dialektů a jsme nakloněni uvěřit téměř v hmatatelnou existenci nářečních skupin, podskupin, subsystémů s různým počtem odchylek naprosto rozdílné strukturální relevance a dublet, které by se při pečlivější analýze v horším případě neukázaly dubletami, ale omyly exploračního.

Komplexní definice dialektu zněla by tedy takto: Dialekt je relativně stabilizovaná jazyková struktura bez vnitřní variability. Funguje omezeně, totiž toliko ve formě mluvené.

A dále: při vzniku interdialektu se rozšiřuje působnost teritoriálního dialektu (podle jeho postavení v hierarchii teritoriálních útvarů národního jazyka) a jeho struktura tu stabilizovaný charakter ztrácí, tu zase jej ve snaze o novou stabilizaci hledá (pro krátkou dobu vývoje jen zřídka s úspěchem). Funkční omezenost na formu mluvenou se nemění.

Při vzniku obecného jazyka ruší se teritoriální omezení a struktura útvaru se intenzivně vyvíjí k nové relativní stabilitě. Funkční omezenost na formu mluvenou ještě zůstává, ale s postupující stabilizací struktury a s růstem sociální prestiže nového útvaru začínají se objevovat racionálně podmíněné snahy odstranit vzniklou strukturální distanci mezi spisovným jazykem vázaným tradičně na psanou funkční formu a obecným jazykem založeným na běžném denním mluveném úzu.²⁰

2. Jedním z charakteristických rysů novodobého spisovného jazyka je jeho bohatá stylistická rozrůzněnost, sloužící individuálnímu výběru uživatelů jazyka a projevující se v ustálení stylových vrstev s relativně stabilními soubory vyjadřovacích prostředků.

Individuální výběr vyjadřovacích prostředků provádí samozřejmě i uživatel dialektu, avšak na rozdíl od uživatele spisovného jazyka jsou jeho možnosti omezeny jednak tuhostí, pevností nářeční mluvnické struktury, jak o ní byla řeč výše, jednak jednoduší nářečního lexika. Příslušník nářečí si vyjadřovací prostředky volí především z jediné stylové vrstvy — „dialogové“; z toho vyplývá, že o vlastním rozrůznění nářečí v stylových vrstvách nelze tak jednoduše mluvit: pro jistou situaci se hodí jen jistý výraz, není tu možnost výběru z konkurujících prostředků. Např. v oblasti bývalého působení zvěroklestičů (na Bojkovicku) nutně existovala a zčásti dosud existuje podrobná zvěroklestičská terminologie rázu téměř „slangového“, nechceme-li v této souvislosti mluvit o profesionální mluvě. Ale v sousedních oblastech zůstává tato terminologie neznáma, nijak se slohově nepřehodnocuje (např. na nadávky). Tuto terminologii nelze patrně označovat za jakousi slohovou vrstvu.

Tím nechci popírat, že existuje lidová slovesnost (velkou převahou ústní) s větší nebo menší mírou umělecké intence. Jaký vliv to má na mluvnickou strukturu dialektu, na slovník dialektu a na řešení naší otázky vůbec? Po stránce hláskové a tvarové se používá buď vyjadřovacích prostředků tradičního nářečí (tj. v podstatě

²⁰ Dialektologii se někdy vytýká malá snaha o formalizaci mluvnické analýzy. Ta je podle mého názoru „zaviněna“ heuristickým významem konkrétních zachycených dokladů, který zasouvá do pozadí aplikaci formálních postupů na analýzu dialektu. Proto se v dialektologii stále uvádějí vedle typů, schémat, vzorců a modelů i „doklady“ (s lokalizací, která je obdobou uvádění pramene u dokladů filologických).

bez možnosti výběru z dublet), nebo vyjadřovacích prostředků nářečí vedle prostředků spisovného jazyka, aby se tím demonstroval vyšší kulturní cíl takového projevu (např. na Slovácku spisovné zvrtné zájmeno *se* vytlačuje v dětských říkánkách markantní nářeční podobu *sa*, což vede i k podobám jako *hrát se*). V tomto druhém případě lze mluvit o stylizovaném dialektu. Slohotvorný proces tu překračuje vrstvu tradičního dialektu a vlastně ji opouští. Obdobné je to i v lexiku: výpůjčky ze spisovného jazyka se tu cítí jako prostředek dosažení vyššího stylu, není-li toho potřeba, vystačí se s jednoduchým lexikem nářečním. V tvoření slov je vůbec pochybné, zda se dialekt vůbec ještě jako živý jazykový útvar projevuje, nové výrazy se prostě přejímají ze spisovné češtiny a po zvolna se mění sklad nářečního lexika.

Poněkud složitější je tato otázka, všímáme-li si syntaxe. Lze tu opravdu pozorovat jakýsi náběh k vypravovacímu stylu (např. v nářečí jsou hojně zastoupeny prostředky navazovací, ale ty se — ovšem v menší míře — vyskytují i v dialogu), ale na druhé straně vidíme, že se tu rozdíl mezi vypravováním a dialogem stírá, jak vyplývá např. z nerespektování roviny uvozujícího projevu (vyprávěče) a roviny projevu situačně prvotního při reprodukci cizího projevu. Situačně prvotní projevy jsou reprodukovány, aniž se jejich situační prvotnost nějak formálně vyjadřuje (chybějí uvozovací slovesa, výrazné předěly intonační ap.) — srov. zde na s. 89n. Sotva by v syntaxi bylo možno vést zřetelnější hranici mezi stylem vypravování a stylem dialogu. Nebo lze si zajisté představit využití dialektu jako charakterizačního prostředku ve spisovném vypravování, ale sotva kdy se setkáme i u nejvyspělejších lidových vyprávěčů s pokusem jazykově charakterizovat příslušníka spisovného jazyka; v tomto smyslu je místní nářečí nenahraditelné, ačkoli samo o sobě jazykovou charakteristiku vyjádřit nedovede.

Proto se domníváme, že zdůrazňováním stylistických rozdílů v nářečí nerespektujeme specifičnost dialektu, tj. jeho mluvnickou i lexikální jednotnost, jednovrstevnatost, a že poměry v nářečí měříme spisovným jazykem. Je pravda, že v složitějších projevech lidové tvořivosti odrážejí se umělecké postupy i ve volbě jazykových prostředků, soudíme však, že se tu slohotvorný proces shoduje s postupy běžnými ve spisovném jazyce a že tedy není úkolem dialektologie, aby je zkoumala. Dialekt je tu v rukou lidového tvůrce jen materiálem k ztvárnění uměleckých představ a nakládá se s ním v podstatě stejně, jako by se nakládalo se spisovným jazykem. Tak např. syntax v projevech většiny někdejších „lidových vyprávěčů“ měla málo společného se syntaktickou stavbou tradičního dialektu, zato se často shodovala se syntaxí projevů stylizovaných jako obecně české nebo dokonce někdy i se syntaxí formálně složitých projevů vlastně spisovných. I to je dokladem toho, že stylistický rozbor nářeční syntaxe není zatím prvotním úkolem naší dialektologie.²¹

²¹ Podrobnější rozbor viz ve stati *O jazyce lidových pohádek* v knize *Pohádky z Moravy*, Praha 1959, s. 260n.